

Kiss Endre József :

REFORMÁCIÓ ÉS KÖNYVKULTÚRA A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A Reformáció százada Magyarországon az egyetemes emelkedés kora, ahogy egyik irodalomtörténészünk jelölte meg művelődéstörténetünk ezen prosperáló szakaszát. [1] Dolgozatunkban azt kísérjük figyelemmel, hogy vallási reform, egyházi és társadalmi megújulás, miképpen hat egymásra és az adott művelődéstörténeti keretben működő reformátori modell milyen szerepet kap a hazai könyvkultúra megteremtésében? Vizsgálódásunk során – a jelen szerény terjedelmi feltételek ellenére – a folyamat egészét próbáljuk szem előtt tartani, ami a Reformációval kibontakozik a XVI. századi Magyarországon.

A történelmi megközelítés talán minden másfajtnál jobban érzékelteti ennek az időszaknak az ellentmondásosságát, amely felöleli a Mohács utáni háborús és hódoltsági veszteségeket éppúgy, mint azokat a gazdasági, kulturális eredményeket, melyeket – európai szinten – fel tud mutatni az Erdélyre, török hódoltságra, királyi magyar területre és Habsburg befolyási övezetre darabolt ország. A történelmi helyzet állandó összetevőit a geopolitikai feltételek szerint alakuló, katonai szövetségekben folytatott háborúk, a nyugati anyagi és katonai függőség, politikai megosztottság, pártharcok, parasztfelkelések jelentik. A megoldásra váró feladat két évszázadon át ugyanaz marad: - az egyik idegen hatalom jelenlétének a másik idegen hatalom befolyásával történő kiküszöbölése és az ország egységének a megteremtése.

A probléma hatalmi-katonai megoldásai, ill. kísérletei rendre kudarcra ítéltettek, miközben a népesség jelentős, munkabíró, közéletben számottevő rétege vérzett el, vagy hagyta el a szülőföldjét. Társadalmilag sajátos migráció figyelhető meg: áramlás tömeges méretekben az ország biztonságosabb tartományai felé. A társadalom vezető rétegéből sokan külföldön élnek birtokaik jövedelméből. De disszidálnak az egyházi és hivatali funkciókat betöltők, katonának állnak a földjüket veszítettek. Ugyanakkor jórészt a helyén marad a társadalom igen széles – alsóbb – rétegeinek többsége, vállalva a rá váró megpróbáltatásokat. A nemesség és a parasztság az elő-reformátori és reformátori eszmék hatására öntudatra ébredve fogalmazza meg reform-igényét a történelmi szükség szülte célok és a független királyság, nemesi köztársaság, stb. – akkor érvényes eszményeinek megfelelően. A magyar nemesség azonban meggyengülve, külföldi segítség nélkül már nem volt képes úrrá lenni az akut társadalmi válságon.

Gazdaságilag szintén döntő tényező a háborús katasztrófa, valamint az, hogy egy-egy országrész esetenként egyszerre két hadsereget tart el, vagy két-háromfelé fizet adót. [2] Éppen ezek miatt figyelemre méltó az, hogy a magyar jobbágy – amennyire ez pontosan nyomon követhető – európai színvonalon él. Köszönhető ez talán annak, hogy - bár a török a keleti kereskedelmi útvonalakat elzárta - a Nyugat-Európa országaival kialakult jó gazdasági

kapcsolatok éreztetik hatásukat. Pl. németalföldi iparcikkek, banki hitelek, bányabérletek kedvező fogadtatásra találnak Magyarországon, ugyanakkor jó piaca van a magyar agrártermékeknek nyugaton, s ez – különösen az agrárkonjunktúra idején, a gabona-, bor-, és marhaárak emelkedésekor – nem mellékes tényezője annak a viszonylagos gazdasági stabilitásnak, ami a történelmi és természeti csapások ellenére, mégis kialakulhat.

Művelődéstörténeti közhely annak ismétlése, hogy a humanizmus a tudomány világában hoz döntő változást. Ekkor alkot Macchiavelli, Erasmus. A reneszánsz a művészet középkori kötetelmei alól szabadít fel, s ezt a fordulatot pl. Michelangelo, Raffaello, Giorgone, Tiziano, Coreggio, Holbein, Cranach neveivel jelezhetjük. A Reformáció a vallás területén tesz hatalmas lépést. Luther Mártonnak az egyház megújítását követelő 95 pontját szokták kiindulásnak tekinteni 1517. október 31-től. A Reformáció radikálisabb – helvét irányt követő – képviselői, Zwingli Ulrich az 1520-as, Kálvin János az 1530-as években lép fel. Jelentős tényezőnek tekintjük a nemzeti nyelvű bibliafordítások megjelenését, már a század első felében.

A vallási megközelítésnél felhívjuk a figyelmet arra, hogy a magyarországi Reformáció kibontakozása egy hosszú folyamat része. Elő-reformátori mozgalmak készítik alaposan elő, s nem pusztán nyugati hatásra, hanem a nyugat-európaival egyidejűleg bontakozik ki. Ezt a tényt illusztrálja az, hogy az 1510-es években „eretnek irodalmat” égetnek, néha a terjesztőkkel együtt Magyarországon. [3] Az 1520-as években már országgyűlési törvénycikk rögzíti a lutheranizmus üldözését, [4] s az 1530-as években pedig figyelemmel kísérhető a demokratikus egyházalkotmánynak megfelelő egyházszervezet kiépülése, lelkészképző akadémiák felállítása, melyek mutatják a hazai Reformáció nyugatival egyidejű talpra állását.

A kardinális kérdés kétségkívül az egyház kérdése ebben az időben. Ne feledjük, hogy a tiszte szerint az egyház ekkor nem csupán a társadalom élő lelkiismerete, hanem annak elsődleges modellálója is. A kritikus történelmi helyzet és a többoldalú válság fölerősítette azt az egyházkritikát, ami széles néprétegek körében terjedt már az elő-reformátori mozgalmak nyomán és felgyorsította a középkori római katolikus egyházi intézményrendszer összeomlását. A despotikus hatalmi intézmény, melynek „szent ügye” jobbára üzletté degradálódott a gyakorlatban, nem volt képes válaszolni a kor kihívásaira. A klérus nagy része elmenekült a török elől az országból. Pl. a Dózsa György megégetésénél, a parasztlázadások vérbefojtásánál segédkező, az azokat szentesítő római katolikus egyház nem számíthatott később azokra a paraszttömegekre, melyek forradalmi ideológiájukat egyébként is az elő-reformátori, reformátori eszmevilágból merítették, s amely eszmék nélkül elképzelhetetlenek a megmozdulásaik.

A római katolikus egyház belső meghasonlottsága ugyancsak a Reformációt erősítette. A nem disszidáló lelki-szellemi elit jelentős része átállt a Reformáció oldalára, s nem egy a vezető római katolikus papok, szerzetesek közül az „új hit” kimagasló harcosa lett. A teljes képhez hozzátartozik az, hogy a török hódítás jelenlétével szüntelenül számolni kellett ebben az időben és az iszlám számára a protestáns-puritán vallásgyakorlás inkább elfogadhatónak mutatkozott - úgy vallásilag mint politikailag - a római katolikus liturgiánál. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy az egyházi megújulást és az ezzel együtt járó, társadalmi

változásokat követelő emancipációs törekvéseket egy idő után már nem lehetett hatalmi szóval elhallgattatni.

A Reformáció – evangéliumhirdetésével egy lélegzetre – választ kínált a fölmerülő sorskérdésekre, hathatós vigasztalást nyújtott a kivézt nemzetnek, reménységet adott a reményteleneknek. A gyors elterjedésének a Kárpát-medencében, s annak, hogy a lakosság 80-90 %-a valamely protestáns irányzathoz csatlakozott, nagy szerepe lehetett annak, hogy a népesség sorskérdéseire szinte magyarázat és vita nélkül adott feleletet, mint amit a Reformáció fogalmazott és hirdetett meg.

Fontos volt az a tapasztalás, mely a keresztyénség lényegét hozta közel és ismertette meg népünkkel, mind a nemzeti nyelvű liturgiával és prédikálással, mind pedig a nép nyelvén magyarázott, nemzeti közösségre szabott hitvallással. Fontos volt a kardinális kérdésekre adott biblikus válasz, mely a választott nép történetének a tanulságaiból merítve gondolta végig a magyarság sorsát és az így lelt párhuzamok elősegítették a nemzeti identitás és küldetés tudatosítását. Ez a küldetés tudatosan vállalta azt, hogy a magyarság nemcsak önmagáért vért a létéért vívott háborúiban, hanem a keresztyén Európa védelméért és a helytállása a keresztyén nemzetek között megtalált és megbecsült helyének, elfogadott feladatának a bizonyosága.

Mindezt legtömörebben és legszebben a korabeli vallásos líra fogalmazza meg:

*„Királyi Nemzet vagy, noha te kicsiny vagy,
Az Atya Istennél, bizony te kedves vagy;
Ő szent Fia által már te is fia vagy,
Minden dicsőségben, higgyed, hogy részes vagy.”*

.....
(Szkárosi Horváth András 1549 előtt.) [5]

*„Óh én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki keresztyénségnek viseled paizsát;
Viselsz pogány vérrel festett, éles szablyát,
Vitézlő oskola ! Immár Isten hozzád!”*

.....

A Reformáció a részekre szakított ország etnikai egységét – a határok ellenére – megvalósítani. Ez a megállapítás nem csupán a magyarságra érvényes, mely kimutathatóan első sorban a helvét és antitrinitárius irányzatok mögött tömörült, hanem a szászokat, szlovákokat is bátorította a nemzetté fejlődés első lépéseinek a megtételére. A határok feletti egységet megpecsételte a közös hit, a kiépülő egyházszervezet és alkotmány, intézményrendszer és hitvalló irodalom, melyek egyúttal alkalmassá tették a nemzeti kultúra őrzésére és művelésére.

A Reformáció segítette népünket eljutni arra a hittapasztalatra, mely széles tömegek előtt tette világossá azt, hogy még az elégtelen történelmi feltételek ellenére is van megtartó erő, ami a magyarságot átmentheti a történelmi kataklizmákon, s vannak olyan eszmék, melyek nemcsak megengedik egy jobb jövő elképzelését, de programot is adnak hozzá. Nem véletlen az, hogy a református magyarok himnusza máig az a 90. zsoltár, mely kezdő soraiban – Szenci Molnár Albert fordításában – kifejezést ad ennek a hittapasztalatnak:

„Tebenned bízunk eleitől fogva,

Uram, téged tartottunk hajlékunknak...” [7]

Tárgyszerűbben folytatva a vizsgálódást, ha egymás mellé tesszük a két – témánkat érintő – vélekedést: - a Reformáció teremtette meg a magyarországi nyomdászatot – a XVI. század döntő fordulatát nem a Reformáció, még csak nem is a humanizmus, hanem a könyvnyomtatás meghonosodása hozta el [8] – megállapíthatjuk azt, hogy mind a kettőben sok igazság van, melyek nem feltétlenül zárják ki egymást.

Látnunk kell azt, hogy a Reformáció világa – merész újításai, szabad gondolkodása, egyház- és valláskritikája ellenére – egyáltalán nem szekularizált világ, hanem az élet minden területét mélyen áthatja a vallásosság. Vallásos indíttatást fedezhetünk fel a társadalmi cselekvés minden mozzanata mögött. Mivel gyakorlatilag a vallás biztosította és az egyház közvetítette és hitelesítette az összes kulturális törekvést, következésképpen azok mind vallásos kifejezést nyerhettek. Amikor tehát látszólag „steril” teológiai viták folynak országos és európai méretekben – úrvacsoratanról, szentségekről, egyetemes papságról, stb. – itt akkor sem egyszerűen belterjes egyházi filozofálás történik és nem pusztán elvont tanrendszerek csapnak össze. Ezt abból látjuk, hogy egy-egy hitvita eldöntése után nem pusztán dogmatikai következtetéseket vonnak le, hanem fejek hullnak, máglyák gyulladnak, sőt, hadseregek indulnak meg: - tehát adott esetben, adott területen a társadalmi berendezkedés formáit határozhatja meg a hitvita kimenetele, a győzedelmes többség állásfoglalása. A konzervativizmus eben az összefüggésben olyan feudális egyházi és társadalmi képlet őrzését jelenti, amit túlhaladott és megítélt a történelem. Ugyanígy, a Reformációhoz csatlakozni,

egyszerre jelent igen-t mondást az egyházi megújulásra, de jelenti a döntést a társadalmi megújulás, a haladás mellett, választását az akkor legkorszerűbb kibontakozási folyamatnak.

Mindezek után leszögezhetjük: - ha a Reformáció folyamatát csak a vallásra és egyházi életre szűkítve vizsgáljuk, akkor tagadjuk azokat a kulturális törekvéseket, melyek ebben a korszakban vallásos köntösben, a reformátori ideológia részeként jelentkeztek; - ha a Reformációt pusztán a gazdasági, társadalmi, technikai feltételek függvényeként értelmezzük és csakis ilyen vonatkozásait hangsúlyozzuk, akkor elhelyezhetetlenné válik a kulturális szféra térképén és nemcsak a gyökereitől vágjuk el, hanem tagadjuk azt a lelki-szellemi-erkölcsi örökséget, ami a magyar művelődéstörténetnek máig egyedülálló értéke.

A Reformáció részben szellemi örököse, részben partnere a humanizmusnak. A humanizmustól örökli az akkor legjelentősebb kommunikációs eszközt, a nyomdát, a könyvnyomtatás kézműipari színvonalát. Komoly indítást és módszertant nyer tőle a Reformáció a Biblia eredeti szövegeinek fordításához és magyarázásához. Tudományos igényt, folyamatos szellemi inspirációt, nemzetközi kulturális és kereskedelmi kapcsolatokat is örököl, hiszen a humanizmus elől jár a fordítás, nyelvművelés, krónikaírás, tudományos és népies irodalom publikálásában. A humanista és a reformátori szemlélet szerencsés találkozása esetén megtermékenyítette egymást, nagyszerű műveket hozott létre. A legtöbb jeles reformátor humanista iskolából került ki. Mindezek mellett alapvető különbséget lehet tenni a kétféle mentalitás között.

A humanista tudós az emberi szellem művelésének az elkötelezettje: a kor kihívásaira szellemi teljesítményekkel válaszol. Ahhoz, hogy ebben a minőségében egyáltalán létezhesen, legalább nyugodt, békességes körülmények, kulturális eszköztár szükséges. Ez is egyik oka annak, hogy a humanista jól megfontolt, józan, emberi ítélettel idegenkedik a radikális változásoktól. Magyarországon pl. a mostoha körülmények szinte kizárják az általában békességes papi hivatalokban tevékenykedő humanisták működését. Az ő szemükkel nézve irracionális a XVI századi Magyarországon iskolázásról, nyomdászatról, népművelésről, nyelvművelő irodalom teremtéséről álmodni, művelődéstörténeti „aranykort” megérni, hiszen ennek ténylegesen hiányoznak a feltételei.

Ahol azonban a humanistának már nincs élettere, ott színre léphet a reformátor, aki a hit bátorságával lát neki a maga teljességében vállalt feladatának, s megpróbálja a lehetetlent. Nem menekül a nehézségek elől, hanem a nehezebbet választva, sorsközösségben marad a hazai lakossággal, a török hódoltság területein is. Ez a hűséges helytállás nem egyszer vezet máglyára, börtönbe, mártíromsághoz, de ez a hősiesség része a reformátorok keresztyénségének. A magyar reformátor – az adott helyzetétől függően – egyszerre gyülekezetalapító és szervező, lelkipásztor, vándorprédikátor, tudós és misszionárius, énekszerző és tanító, apologeta és fordító, lelkigondozó udvari pap és tanácsnok, nyomdász és szépíró – pillanatnyi szükség, avagy Isten akarata szerint. Mégis, ők az elsődleges eszközei annak, hogy kibontakozik a Reformáció, minden kulturális következményével, noha az „ügy” szolgálatát nem kötötték személyükhöz, nem kértek munkájukért világi elismerést, s általában névtelenek kívántak maradni az utókor előtt (- megnehezítve ezzel a művelődéstörténet későbbi kutatóinak a munkáját.)

Jellegzetesebb alakjai közül megemlíjtük a „magyar Luthernek” címzett Dévai Bíró Mátyást, a bátor és következetes kezdeményezőt, a „magyar Kálvinnak” nevezett Méliusz Juhász Pétert, a hazai „institúció” bajnokát, Sztárai Mihályt, akinek országrészek reformálása fűződik a nevéhez, s aki missziójához zenészi és drámaírói talentumait egyaránt fölhasználta, a tudós szellemóriás Szegedi Kis Istvánt, akinek itthoni, mindennapos hányattatásai közt írt művei külföldön több kiadást érnek meg, Huszár Gált, aki a vándornyomdász-prédikátor jellegzetes alakját testesíti meg. Számukra a reformátori küldetés nem egyszerűen szellemi produkció, nem pusztán mecenatúra, kulturális program kérdése, hanem életé és halálé, üdvösségé és kárhozaté. Szegedi Kis István arra a kérdésre, hogy a pápa a maga négy évével: - tűzzel, vassal, kiközösítéssel és méreggel vajon legyőzi-e a Reformáció híveit? – így felel:

„Nem! Ez az emberfajta a lángokban megújul, mint a fénix madár. A véres üldözés nem csüggeszti el mert a gyakori kereszthordozásban megszokta, hogy egyedül Krisztus vérében dicsőül meg, saját véréét azonban, a Isten is úgy akarja.. .gyümölcsözően elveti magától.” [9]

„A humanistáktól ekkora odaszánást nem lehetett követelni” – teszi hozzá az egyháztörténész. [10] Összegezve: a Reformációt tekintsük annak, ami: lényege szerint Isten Országának perspektíváiban egyházat megújító vallási folyamat, melynek ráadásaképpen, másodlagosan szülehetnek jelentős kulturális, társadalmi, gazdasági eredményei. Az egyik ilyen mellékterméke a hozzá szervesen kapcsolódó művelődéstörténeti fejlődés és azon belül a könyvkultúra.

A reformátorok eszméinek a továbbítására a legközvetlenebb eszköz a templomi szószék volt, amely köré a legnagyobb gyakorisággal és rendszerességgel gyűltek egybe a helyi közösségek. Jelentőségét aláhúzza az akkori – jórészt írástudatlan tömegek jelenleginél sokkal jobb memorizálási képessége és a kimondott szó hatékonysága egy telekommunikációs eszközök nélküli világban.

Ide kapcsolódik a bibliás műveltség meghonosodása, mely – úgy tűnik – nem állt arányban a bibliaszövegek és magyarázatok írásos elterjedésével és nem volt a Biblia birtoklásának feltételéhez kötve. Alapja a nyilvános közösségi istentisztelet és igehirdetés lehetett, s emellett a katekézis, bibliaiskola, mely témáival mindenütt foglalkoztatva a közvéleményt, úton-útfélen katedrát és szószéket talált magának, ha nem is mindig az iskolában, vagy a templomban.

A 20:1 –arányban a protestáns felekezetek szolgálatában álló nyomdák mindegyike foglalkozott bibliai szövegek kiadásának gondolatával, még ha ez – technikai korlátok híján – nem is mindegyiknek sikerült. A Reformáció olvasóközönséget teremtett, s az intenzív érdeklődés miatt íratlan törvénné vált, hogy a tudását mindenkinek tovább kell adnia, bármilyen szinten. Egyetlen írástudó révén egy egész település ismerhetett meg ilyen módon röpiratokat, kommentárokat, katekizmusokat.

A Reformáció nyelve a nemzeti nyelv. Bár a tudományé inkább a latin, a legidősebb mondánivalót a nép nyelvén kellett elmondani és magyarázni. Nagy erőpróbája, s

egszersmind gazdagodása ez a feladat a nyelvünknek. A bibliai könyvek önmagukban képviselik az irodalmi műfajok egész tárházát, mely beépül anyanyelvi kultúránkba. Károlyi Gáspár – Németh László kifejezésével szólva – „hívó és dadogó” fordítása bizonyosan nagy kívánni valót maga után, de átütő erőben és hatékonyságban nem szenved hiányt. [11]

A Reformáció századában a templomok mellett elszaporodó iskolák rendszere az egész protestáns világban magától értetődő. A hazai partikuláris iskolarendszer sajátos, egyedi képződménye a magyar művelődéstörténetnek. A későbbi regionális kollégiumi központok – Debrecen, Nagyenyed, Sárospatak, Pápa – mellett még vagy másfélszáz jelentős református iskola működik, mint „az egyház veteményeskertje.” Ennek a kiépült rendszernek a rugalmassága megengedi, hogy félreeső kis falvakban is magas szintű ismereteket közvetítsen és elsősorban a lelkészképzést szem előtt tartva, vállalja a „szegények iskolájának” nevezett ingyenes oktatás bevezetésével a korabeli tehetséggondozás szolgálatát.

A protestáns iskola általánossá tette a peregrináció intézményét. A külföldi egyetemjárás nemcsak a szakmai színvonal miatt volt jelentős, hanem a magyar diákok egyrészt magukkal vihették a hazai művelődés eredményeit, másrészt a megszerzett ismeretek mellett közvetítői lettek a nyugat-európai kulturális modelleknek.

Az „új hit” nyomán szerveződő egyház a belső felépítésében hű maradt ahhoz a döntéséhez, mellyel a leghaladóbb társadalmi fejlődés útját választotta, azt, ami Nyugat-Európában a polgári demokratikus kibontakozáshoz vezetett. Igaz, hogy a XVI. században nincs még meg az az egyházi struktúra, amit később presbiter-zsinatinak neveznek, de az alapjait lefektetik annak a testületi kormányzásnak, mely a szervezet minden szintjén közösségi irányítást biztosít és mind az egyház, mind a társadalom útját a demokrácia irányában egyengeti, még századokkal későbbi, antidemokratikus korszakokban is.

A korszak legkézzelfoghatóbb dokumentumai a nyomtatványok, melyeknek 94,3 %-a a Reformáció műhelyeiből kerül ki. A művelődéstörténetünk a Reformációnak köszönheti pl. az első : - magyar nyelvű nyomtatványt, hazai magyar könyvet, teljes magyar Bibliát, egyetemes történelmet, magyar történelmet, sındarabot, fűvészkönyvet, teológiai tanulmányt, pedagógiai művet, magyar nyelvtant, számtant és szótárat. [12] Mint ahogy a különböző tudományterületeken, az első hazai természettudományos művek szerzőinek többségét a református és evangélikus lelkipásztorok között kell keresni. [13]

Ha abból a klasszikusként emlegetett egyháztörténeti téziséből indulunk ki, hogy a Reformáció adta a népünk kezébe a Magyar Bibliát, nem kerülhetjük meg az ezzel kapcsolatos kételyeket. Joggal merülhet fel egy sor kérdés: - lehetett-e Bibliája a közönséges halandónak akkor, amikor az első teljes fordítás csupán a század végén lát napvilágot? Megvolt-e a Biblia terjesztéséhez szükséges anyagi és technikai fedezet? Lehetett-e rá olvasói igény akkor, amikor még a lakosság körében az írásbeliség szintje igen alacsony ? Ha mégis hozzájuthatott az átlag-olvasó, megfizethető volt-e a számára, amikor egy-egy könyv értéke egy kisebb-nagyobb vagyont jelentett? [14]

A kételyeket erősíti a könyvnyomtatás korszerű feltételrendszere, ami arra mutat, hogy viszonylagos volt egy-egy nyomda működőképessége és nagyon kiszolgáltatott sorsa volt a nyomdásznak. A nyomda működéséhez nálunk szükséges volt az ideológiai támogatás, vagyis az azonos felekezeten lévő kegyuraság támogatása. Ez rendszerint anyagi pártfogást jelentett, a nyomda és munkásai költségeinek a biztosítását. Szükséges volt a politikai védelem: - adott esetben katonai erővel kellett megvédeni a nyomdát, a török, vagy a császár, vagy a másik felekezet ellenében. A nyomda a mecénásának az igényei szerint, konkrét megrendelés nyomán dolgozhatott, magyarul tudó nyomdással és segédeivel. Hazai papírgyár és betűmetsző műhely hiányában külföldről kellett drága nyersanyagot beszerezni. S ha mindez sikerült, kritikus kérdés volt a kész termékkel megjeleni a piacon. A magas előállítási költségek mellett a vásárló réteg nem rendelkezett azzal az anyagi erővel, amely nyereségessé tette volna a vállalkozást. Elfogadható árat kellett kialakítani tehát, ami nem akadályozta a könyv hozzáférhetőségét.

Kérdés, hogy a gyakorlatban mennyi teljesedett ezekből a feltételekből? A Magyarországon induló nyomdák esetében, egyiknél sincs meg minden adottság, mégis működnek. De a népünk kezébe adhatta-e ilyen körülmények között a Szentírást a Reformáció?

Válaszképpen hadd utaljunk arra a korábbi megjegyzésre, miszerint a bibliás műveltség ne feltétlenül kapcsolódott a Biblia közvetlen olvasásához, tulajdonlásához. Hanem így lett volna, nem lehetne írástudatlan (!) nemes ember vallomásában bibliai idézetek tucatját megtalálni. [15] Azt is megállapíthatjuk, hogy korszakunkban a vallásos tárgyú kiadványok döntő számbeli fölényben vannak minden más témájú mű előtt. A XVI. században Magyarországon kiadott munkák műfaji megoszlása: [16]

Kifejezetten teológiai:	429
Teológia segédtudományai:	173
Vallásos szépirodalom:	204
Naptár:	73

Elmondhatjuk, hogy valamennyi kiemelkedő reformátori személyiség fordította a Bibliát, vagy legalábbis tervbe vette. Igaz, hogy a teljes Biblia csupán a század végén jelenik meg, viszont folyamatosan látnak napvilágot bibliai könyvek az 1530-as évektől: [17]

1533. – Pál apostol levelei (Komjáthy Benedek)

1536. – Az evangéliumok. (Pesti Mizsér Gábor)

1541. – Újszövetség (Sylvester János)
1548. – Zsoltárok (Benczédi Székely István)
1551. – Mózes 5 könyve (Heltai Gáspár)
1552. – Salamoni könyvek - Jézus Sirák könyve (Heltai Gáspár)
1560. – Zsoltárok (Heltai Gáspár)
1561. – János evangéliuma (Méliusz Juhász Péter)
1561. – Újszövetség (Heltai Gáspár)
1562. – Újszövetség (Heltai Gáspár) 2. kiadás.
1563. - Ézsaiás könyve – Római levél (Méliusz Juhász Péter)
1565. – Sámuel, Királyok és Krónika I-II., Jób könyve (Méliusz Juhász Péter)
1565. – Józsué, Bírák, Ruth, Sámuel, Királyok (Heltai Gáspár)
1567. – Újszövetség (Méliusz Juhász Péter)
1568. – Jelenések (Méliusz Juhász Péter)
1574. – Újszövetség (Sylvester János) 2. kiadás
1586. – Újszövetség (Félegyházi Tamás)

A bibliai könyvek értékesítése bár nem könnyű, mégis tudunk arról, hogy egy-egy példánya napok alatt gazdára talál a nyomdától távoli település vásárában. A komoly anyagi áldozatot kívánó, jelentős bibliakiadások vásárlói között iparosokat, gazdálkodókat is találunk. Úgy tűnik, hogy – ha drága is volt a könyv, mégsem volt elérhetetlen az ára miatt. A hiánya inkább a mindenkor kevésnek bizonyuló példányszám rovására írható.

Az egyik elemzés szerint a XVI. században a teljes Bibliához hozzá lehetett jutni egy hízott barom, vagy 100-120 tyúk árért, amikor Heltai Újszövetsége – az 1570-es években – kötve 1 Ft 20 dénárba került, fűzve pedig 1 Ft alatt volt az ára. [18]

Valószínűsíthetjük, hogy a XVI. századi magyar embernek a könyv fogalmát első sorban a Biblia jelentette. A könyv kultúráját megelőzte „a” Könyv kultusza.

A Magyar Biblia története némiképpen a magyar könyv története. Előzményeiről annyit, hogy 1271-ből a Margit-legenda tudósítása szerint a király leányának magyarul

olvassák fel a passió történetét. 1354-ből egy itáliai dominikánus, Jacopo Passavanti utal már meglévő magyar bibliarészletre. 1473-1475 talán a pálosok elveszett fordításának születési éve. A kéziratok korát azonban olyan markáns dokumentumok képviselik, mint a Huszita Biblia (1416), vagy a Jordánszky Kódex (1516/1519) szövegei.

Az első teljes fennmaradt bibliaszöveg 1590-ben készült. Kinyomtatási helyéről Vizsolyi Bibliának, a fordítók vezetőjéről, Károlyi Gáspár Kassa-völgyi református szuperintendensről Károlyi Bibliának, vagy egyszerűen Magyar Bibliának nevezik a közel 100 kiadást megért könyvet. Ez a munka másfél év alatt került ki a nyomdából, Manskovit Bálint és négy segédje közreműködésével. Négy sajtón párhuzamosan nyomott, lengyel, kézi merítésű rongypapírra készült 603 íven, 2412 oldal terjedelemben, 800 példányban. Betűjeleinek száma oldalanként 1850, összesen 4,4 millió. A szedés minősége kiváló. Betűi feltehetően velencei eredetűek, ahol a század elején Gabriel Giolitto de Ferrari alkalmazta ezt a kurzív típust. Betűmetszői Stagnio és Bartholomeo Zanetti voltak. Eredetileg 42 x 28 cm-es nagyságát kisebbre változtatva nyerte el végső formáját.

Mint láttuk, az első magyar könyvek külföldön, Krakkóban, Bécsben készültek. Az első magyarországiakat az erdélyi szászok produkálják. (Nagyszeben 1529, Brassó 1539.) Az első magyar nyomda Sylvester János Sárvár-Újszigeti műhelye (1539.). Bizonyára több nyomda működhetett volna és tovább, ha a hódoltsági területeken nem lett volna tilalmas nyomdák felállítása. Kolozsvár ad újabb nyomdát (Hoffgreff-Heltai, 1550.), majd az Alföldön Debrecen (Huszár Gál, 1561.) Vele együtt a gyulafehérvári (Hoffhalter-Wagner, 1569.), a Felvidéken a bártfai (1578.) és a vizsolyi nyomda (1590.) együtt kiábrázolják azt a kulturális vonulatot, mely Erdélyből Észak-Magyarországon át Európa felé mutat. A század első felében a szaporodó kiadványok mennyisége, a második felében pedig a nyomdák száma szembeötlő.

Év:	Hely:	Nyomtatványok száma:
1473	Buda	2
1477-1480	Pozsony	4
1529-1530	Nagyszeben	37
1544-1552		
1575-1600		
1539-1594	Brassó	119
1539-1541	Sárvár	5

1600		
1550-1600	Kolozsvár	208
1558-1559	Magyaróvár	3
1560	Kassa	1
1561-1600	Debrecen	157
1565-1570	Nagyvárad	10
1584-1585		
1567-1569	Gyulafehérvár	25
1578-1579		
1569	Abrudbánya	1
1573	Komjáti	2
1573	Nedelic	3
1573-1574	Alsólindva	4
1573-1578	Sempte	8
1577-1600	Bártfa	98
1577	Pápa	3
1578-1600	Nagyszombat	56
1578	Besztercebánya	2
1579-1584	Detrekő	12
1580	Szászsebes	1
1582-1585	Németújvár	22
1589		
1595-1597		
1582	Szászváros	1
1584-1588	Galgóc	5

1584	Rárbok	1
1587-1592	Monyorókerék	13
1589-1599	Vizsoly	13
1592-1593	Németlövő	13
1593-1599	Vimpác	4
1598	Keresztúr (Sopron)	2

A kiadványok nyelvi megoszlása évtizedenként: [19]

Évek:	Latin:		Német:		Egyéb:	
			Magyar:		Szláv:	Összes:
1531-1540	9	1	-	-	3	13
1541-1550	15	2	4	-	6	27
1551-1560	32	17	3	-	7	59
1561-1570	47	39	-	1	-	87
1571-1580	23	91	4	3	-	121
1581-1590	45	64	9	1	2	121
1591-1600	81	87	6	-	1	175

Közismert, hogy a Dunántúlon az Enyingi Török –család, valamint a Nádasdyak, Észak-magyarországon a Perényiek pártfogása játszott döntő szerepet a nyomdászatban. Hozzájuk sorolhatjuk azokat a magyar nemesi családokat, melyek a Reformációt tevékenyen támogatták. Délen a Zrínyieket említhetjük, észak-nyugaton a Thurzókat, Révayakat, Balassákat, észak-keleten – a Perényiek mellett – a Homonnai Drugethek, a Tiszántúlon a Drágffyak, Ecsedi Báthoryak, Nadányiak mecénatúráját.

A korabeli főúri könyvtárakban általában megtaláljuk a klasszikus műveltség görög és

latin irodalmát. [20] Bizonyára sajátosabb összetételű lehetett Szegedi Kis István elrabolt könyvtára, melyet a maga korában legfeljebb egy kollégiumi könyvtárral mérhetünk össze. Századunkban alakult ki a peregrinus diákoknak az a szokása, hogy egyetemjárásukból hazatérve könyveket hoztak az Alma Maternek, ily módon is biztosítva a könyvállomány korszerűsödését. Voltak, akik 1-2 könyvet hoztak magukkal, de tudunk olyanról, aki 15,5 q könyvvel tért haza. [21]

A fejedelmi könyvtárak közül megemlíthetjük János Zsigmondét, Báthory Zsigmondét és Báthory Andrásét, Bethlen Gáborét. A szerzetesi, apátsági könyvtárak némelyike városi könyvtárként szolgálta tovább a közművelődés – és a hitújítás irodalmával kibővítve – a Reformáció ügyét, pl. Brassóban, Bártfán, Debrecenben. Sárospatakon az első regionális könyvtár a Perényi család nevéhez fűződik. A megalapított kollégiumi könyvtár első működési szabályzatának megalkotása 1570-re tehető.

A református lelkipásztorok gyűjteményei közül Miskolczi Csulyak Istváné (1575-1645) 393 tételt számlált, nagy választékot kínálva a reformátorok munkáiból. Katona István (1589-1649) erdélyi református püspök rendeletben kötelezte a lelkipásztorokat könyvgyűjtésre. Ő maga 160 kötetes könyvtárával mutatott jó példát. Unglerus Lukács erdélyi evangélikus püspök 155 könyvét hagyta a nagyszebeni gimnáziumra. Török Balázs galgóci prédikátornak 93 saját könyve volt. Károlyi Gáspárnak, a bibliafordítónak a halála után 73 kötet maradt az örökösére.

A könyvmennyiség tehát rapszodikusán változott: - lehetett „egykönyvű” közember és főúr egyaránt, de bárki – megfelelő elszántság és anyagi javak birtokában, szert tehetett jelentős könyvtárra. Polgárok, kezdő iskolák, írástudók 1-2 tucat könyvvel rendelkeztek csupán. Bibliofil hajlamú közemberek több 10, gazdagok, nemesek több 100 könyvet gyűjthettek, akiket csupán a szerencsésebb tudós reformátorok és kollégiumi központok múlhattak felül. Mindössze a főúri, fejedelmi könyvtárak dicsekedhettek több 1000 könyv tulajdonlásával.

A hazai nyomdák hiányosságainak pótlására, külföldről is áradtak a könyvek Magyarországra. Így látták el pl. német Bibliával az erdélyi szász lakosságot. A terjesztésben a kereskedők vállaltak oroszánrészt, akik ezt úgy kezdték, hogy iparcikkek mellett könyvrendelésből is egyre többet fölvettek.

A könyvművészet a század eleji „humanista” stílusából a század végére egyszerűbb, puritánabb formát ölt. Bár újfajta könyvesztétika van kialakulóban, a könyv rangja, becsülete, jelentősége növekedett. [22] Ballagi Aladár a magyar nyomdászatról írt könyvében megragadó fantáziával és irodalmi eszközökkel ecseteli a korabeli nyomdász kevésbé irigylésre méltó helyzetét, majd így értékeli: „*Isten csodája, s egyedül a vallásos lelkesültségből magyarázható ki, hogy nyomdászatunk ekkoriban annyira is mehetett, amennyire tényleg haladt.*” [23]

Sárospatak, 1989.

- [1] Toldy F.: A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1864/1865. 63.p.
- [2] Makkai L.: A keresztyén egyház története a XVII. század végéig Magyarországon. Debrecen, 1972. 1-24.p.
- [3] Zoványi J.: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 14. p.
- [4] Az 1525. évi országgyűlési végzés IV. cikkelyében olvashatjuk: „Az országból minden lutheránus kiirtandó!”
- [5] Énekeskönyv a magyar reformátusok használatára. Bp. 1979. 380o. sz. ének. 447. p.
- [6] Balassi B. Bp. 1982. 14. p.
- [7] Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum...Bp.1984. 242. p.
- [8] Vö: Makkai L.: A reneszánsz és a reformáció Magyarországon. In: Ototea A. szerk. A reneszánsz és a reformáció. Bp. 1974. 394. p. és Dankanits Á.: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. 91. p.
- [9] Régi magyar költők tára. Bp. 1896. 273-289. p.
- [10] Bucsay M.: Humanizmus és reformáció. =Theologiai Szemle 1986/6. 372. p.
- [11] Németh László: A vizsolyi biblia. In: Az én katedrám. Bp. 1975. 104. p.
- [12] Bíró – Bucsay – Tóth – Varga: A magyar református egyház története. Bp. 1949, 32. p.
- [13] Bolyki J.: A természettudományok kérdései a XX. század teológiatörténetében. Bp. 1980. 182-186. p.
- [14] Péter K.: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. = Theologiai Szemle 1985/6. 355. és kk. p.
- [15] Takáts S.: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból. Bp. 1961.
- [16] Magyarország története. I. Bp. 1987. 584. p. nyomán.
- [17] Barcza J. – Szigeti J. : A Szentírás jobb és pontosabb megismeréséért. = Theologiai Szemle 1985/6. 343. p.
- [18] Fabiny T.: A biblia szerepe a protestánsok műveltségének kialakításában. = Theologiai Szemle 1985/6. 342. p.
- [19] Fitz J.: A magyar nyomdászat története ... a reformáció korában. Bp. 1967. 159. p.

- [20] Iványi B.: Egy magyar főúr könyvtára a XVI. században. = Magyar Könyvszemle 1909. 94. p.
- [21] Barcza J.: A reformáció kibontakozása és progresszív hatása nemzetünk életében. = Theologiai Szemle 1989/3. 154-157. p.
- [22] A reformáció korának könyvművészete Magyarországon. (XVI. század) Debrecen, 1987.
- [23] Ballagi A.: A magyar nyomdászat történeti fejlődése. Bp. 1878. 54. p.